

עדי ערמון

"המקורות של המקורות": אנטישמיות, ארנדט והשפעתו של ברנאר לזאר

מהי תרומתו של ההוגה היהודי-צרפתי הנשכח לפרק הראשון של *מקורות הטוטליטריות*

"I still vividly remember her first visit to my office at Columbia University soon after her arrival in this country. In discussing the Jewish situation in Vichy France, she evinced deep concern about the continuity of French antisemitism from Dreyfus to Petain. At my suggestion she wrote her impressive paper, "From the Dreyfus Affair to France Today," which appeared in *Jewish Social Studies* (IV, 1942, 195-240). At the same time she was greatly intrigued by the fate of distinguished assimilated Jews who found themselves uprooted from their own Jewish environment and yet did not become completely integrated into the national majorities of their respective countries. This concern had already found expression in her early German work on Rahel Levin Varnhagen (reissued in an English translation in New York, 1957). It was in this vein that she published in *Jewish Social Studies* her essays on "The Jew as Pariah: A Hidden Tradition" (VI, 1944, 99-122), referring in particular to Heinrich Heine, Bernard Lazare, Charles Chaplin [who has kept on denying his Jewish origins], and Franz Kafka; and "Privileged Jews" (VIII, 1946, 5-30). Out of this preoccupation ultimately emerged her distinguished work on *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951, which immediately established her reputation as a foremost political scientist" (Salo W. Baron).¹

מבוא

"אנטישמיות", הפרק הראשון בספרה של חנה ארנדט, *מקורות הטוטליטריות* (1951), נחתם בפסקה על הציונות ובהערות שוליים על ההוגה היהודי-צרפתי ברנאר לזאר (1865-1903). ארנדט מסכמת את פרשת דרייפוס ביחס חיובי, נטול ביקורת, לציונות.² היא כותבת: "כך מגיעה אל קצה האפיזודה היחידה שבה נחשפו במלואם וזכו לתיעודם ההיסטורי הכוחות התת-קרקעיים שפעלו במאה ה-19. תוצאתה הגלויה האחת של הפרשה היתה לידתה של התנועה הציונית – המענה הפוליטי היחיד שמצאו היהודים מעודם לאנטישמיות, והאידיאולוגיה היחידה שאיפשרה להם להתייחס לראשונה ברצינות לשנאה העתידה ולהעמידם במוקד ההתרחשויות העולמיות".³

בהערות השוליים היא מצטטת את עמדתו של לזאר בפרשת דרייפוס, כפי שמתארה המשורר הצרפתי שארל פגי, שראה בו, לדבריה, את הנציג האמיתי של האינטרסים היהודיים: "הוא היה תומך של חוסר המשוא פנים של

¹ Salo W. Baron, "Hannah Arendt (1906-1975)", *Jewish Social Studies* (Vol. 38, No.2, 1976), p. 187-188.

² זוהי הפעם השנייה שהציונות מוזכרת בספר. היא מצוינת קודם לכן בהערות שוליים, בתת-הפרק "בין מידה רעה לרשע", שמופיע בפרק "היהודים והחברה". ארנדט כותבת (עמוד 150) על ההשפעה החברתית של האנטישמיות על היהודים: "העובדה שתופעות פסיכולוגיות מסוימות לא הופיעו באותה חדות בקרב יהודי גרמניה ויהודי אוסטריה יכולה להיות מוסברת בחלקה באחיזה העמוקה של התנועה הציונית בקרב אינטלקטואלים יהודים בארצות אלו. הציונות בעשור שלאחר מלחמת העולם הראשונה, ואפילו בעשור שקדם למלחמה, היתה חייבת את כוחה לאו דווקא בשל תובנותיה (היא אף לא יצרה אמונות פוליטיות), אלא בזכות הניתוח הביקורתי שהיא תרמה לתגובות הפסיכולוגיות ולעובדות הסוציולוגיות. השפעתה היתה בעיקר חינוכית והקיפה מעגלים רחבים יותר מן המעגל המצומצם יחסית של החברים בתנועה הציונית".

³³ חנה ארנדט, *יסודות הטוטליטריות* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010) [1951], עמ' 206 (במאמר זה תרגום הספר *The Origins of Totalitarianism* מופיע כ"מקורות הטוטליטריות" ולא כ"יסודות הטוטליטריות").

החוק. חוסר הפנייה של החוק במקרה של דרייפוס, חוסר הפנייה במקרה של מסדרים דתיים. זה נראה כמו דבר של מה בכך; אבל זה יכול להגיע רחוק. והדבר הביא לבדידותו במותו".⁴

בכך מגיע לשיאו העיסוק של ארנדט ביהודיות, ציונות ואנטישמיות, שהחל בימי רפובליקת ויימאר והמשיך בגלות בצרפת ובביתה החדש בארה"ב. הוא הופיע שוב לזמן קצר, יותר מעשור לאחר מכן, בשעה שכתבה על משפט אייכמן והבנאליות של הרוע. לאחר מכן, הוא נעלם לחלוטין בעקבות הביקורת החריפה שספגה והוצאתה סופית מחוץ למחנה של "אהבת ישראל", שלפי גרשם שלום נעדרת מכתבתה.⁵

אף על פי שהוא פרובוקטיבי לא פחות מאייכמן בירושלים, הפרק "אנטישמיות" נבלע בתוך הדיון בטוטליטריות ולא עורר פולמוס אמוציונלי דומה. הוא נחשב, גם בעיני ארנדט עצמה, למרכיב אחד או אמצעי בחקר הטוטליטריות. "לא כתבתי היסטוריה של האנטישמיות או של האימפריאליזם", כתבה ב-1953 בתגובה לביקורת של אריק פוגלין על ספרה, "אלא ניתחתי את יסוד שנאת היהודים ויסוד ההתפשטות כל עוד שהיו עדיין נראים לעין ובעלי תפקיד משמעותי בתופעת הטוטליטריות עצמה".⁶

ואולם, בשונה משני הפרקים האחרים בספר, "אימפריאליזם" ו"טוטליטריות", שנכתבו בשנות ה-40 בארה"ב, לסיומו של הפרק "אנטישמיות" קדמו יותר מ-20 שנות כתיבה בארה"ב ובאירופה, שבהן נדרשה ארנדט לעסוק יותר ויותר בשאלות הנוגעות למצב הפוליטי של היהודים. הוא אולי שימש מרכיב בלבד או אבן יסוד במקורות הטוטליטריות, אולם הוא משמש "מקור של המקורות" ואבן הפינה שלו. מחקר זה יתחקה אחר כמה מהיסודות של הפרק באמצעות ניתוח תרומתו של לזאר להתגבשותו. ללא לזאר, "אנטישמיות" לא היה קורם עור וגידים כניתוח פוליטי של האנטישמיות. ללא "אנטישמיות", מקורות הטוטליטריות לא היה קורם עור וגידים כספר קאנוני של המחשבה הפוליטית במאה ה-20.

בין המנוחה למגיען ובין "אנטישמיות" לרחל פרנהאגן

בסוף שנות ה-20, לקראת סיום כתיבת הדוקטורט על "מושג האהבה אצל אוגוסטינוס הקדוש" בהנחיית קארל יאספרס, אביה הרוחני הראשון, ובהשפעת מרטין היידגר, מאהבה באמצע שנות ה-20 ואביה הרוחני השני, החלה

⁴ ארנדט, שם, עמ' 205-206.

⁵ להתכתבות בין ארנדט לשולם, ראו:

Gershom Scholem and Hannah Arendt, "Eichmann in Jerusalem: An Exchange of Letters", in Ron H. Feldman (ed.), *The Jew as Pariah* (New York: Grove Press, 1978), p. 240-251.

⁶ Hannah Arendt, "A Reply", *The Review of Politics* (Vol. 15, No. 1, 1953), p. 78.

ארנדט בכתבת הביוגרפיה של אשת הסלון היהודייה, רחל פרהאנגן, "האלטר-אגו" שלה, כדברי מיכאל מארוס, שיצאה לאור רק כשלושה עשורים לאחר מכן.⁷

אף על פי שמעולם לא הגדירה את עצמה כציונית, היא היתה קרובה למעגלים ציוניים, במיוחד לקורט בלומנפלד, נשיא התאחדות ציוני גרמניה בשנות ה-30 ואביה הרוחני השלישי והאחרון. "הציונות תמיד השפיעה עלי במובן מסויים", אמרה בראיון הטלוויזיוני המפורסם עם גינתר גאוס מ-1964, "כלומר, בכל הנוגע לביקורת, לביקורת העצמית, שהציונים פיתחו בעם היהודי. היא השפיעה עלי, היא הרשימה אותי, אבל מבחינה פוליטית לא היה כל קשר ביני לבין הציונות".⁸

הקירבה למעגלים אלה החישה את בריחתה מגרמניה, לאחר שבסתיו של 1933, כמה חודשים לאחר שבעלה דאז, גינתר אנדרס, נמלט לפריז, נתפשה אוספת בשביל בלומנפלד חומרי תעמולה אנטישמיים ונעצרה. קודם לכן, היא הספיקה לכתוב כמה מאמרים קצרים על פרנהאנגן והסלונים של ברלין בימי הרומנטיקה הגרמנית ועל "הנאורות והשאלה היהודית".

מאז ועד פרסום המהדורה האנגלית של *מקורות הטוטליטריות* חיה ארנדט כפליטה ללא אזרחות, שאותה קיבלה רק ב-1950, כמעט עשור לאחר הגירתה לארה"ב. ב-17 השנים הללו, במקביל לזוועות של מלחמת העולם השנייה ולתהפוכות בחייה האישיים, היא זנחה את לימודי התיאולוגיה והפילוסופיה והתמקדה כמעט אך ורק בפוליטיקה יהודית. בכתבים רבים בשנות ה-40 מתחה ארנדט ביקורת הולכת וגוברת על הציונות וטענה ש"התנועה הלאומית היהודית למען מהפכה חברתית, שהחלה את דרכה לפני חצי מאה באידיאלים כה נשגבים עד שנעלמו מעיניה המציאויות של המזרח הקרוב ורשעותו הכללית של העולם, גמרה – כמו רוב התנועות מסוגה – בתמיכה חד-משמעית בתביעות לא רק לאומיות אלא שוביניסטיות – לא נגד אויבי העם היהודי, אלא נגד ידידיו האפשריים ושכניו בהווה".⁹

היא העריצה את הרב יהודה לייב מאגנס, הנשיא הראשון של האוניברסיטה העברית, פציפיסט ו"המצפון של העם היהודי", כהגדרתה, והזדהתה פוליטית עם תנועת "איחוד", שקידמה רעיונות של דו-לאומיות ופדרציה יהודית-ערבית. כל אלה זיכו אותה, עשרות שנים לאחר מותה, בתואר "פוסט-ציונית מוקדמת", שסברה, כדברי

⁷ ארנדט החלה בכתבת הביוגרפיה בסמוך ל-1929 ועד לבריחתה מברלין. בגלות בפריז היא השלימה את שני הפרקים האחרונים של הספר, שהתפרסם באנגלית רק ב-1957 בכותרת "רחל פרנהאנגן: חייה של יהודייה". כשנה לאחר מכן, התפרסם הספר בגרמנית. ראו: Michael R. Marrus, "Hannah Arendt and the Dreyfus Affair", *New German Critique* 66 (1995): 148.

⁸ חנה ארנדט, "מה נשאר? נשאר השפה: שיחה טלוויזיונית עם גינתר גאוס", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 325.

⁹ חנה ארנדט, "הציונות – בחינה מחדש", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 214.

משה צימרמן, ש"הציונות, כפי שהובנה במקורה ובאופן מסורתי על ידי הציונים באירופה, לא היתה יכולה לצאת בשלום מן המשברים שהיו מנת חלקה בשנות ה-40 וה-50".¹⁰

בביוגרפיה על פרנהאגן, במאמריה על הציונות בשנות ה-40 ובמקורות הטוטליטריות עוברת השפעתו של לזאר כחוט השני, כמכנה המשותף בין כל הכתבים. תחילה בעקיפין בעזרת בלומנפלד ולאחר מכן ישירות מכתביו, אוספת ארנדט את לזאר הנשכח לחיקה. היא מזדהה עמו, מעריצה אותו ומוסיפה ללקסיקון של הגותה מושגים וטיעונים, שלקוחים ישירות מפרשנותה להשקפת עולמו: ההבחנה בין "מנודה" (pariah) ל"מגיען" (parvenu), מושג "המנודה מבחירה" או "המנודה המודע" (conscious pariah), ניתוח האנטישמיות והדיון בעיוורונם של היהודים ובאחריותם למצבם.

בכתביה של ארנדט, שפורסמו עד כה, מופיע לזאר בפעם הראשונה בשמו ב-1942, שנה לאחר בואה לארה"ב, במאמר "מפרשת דרייפוס לצרפת היום" (From The Dreyfus Affair to France Today), שיצא לאור בכתב העת "ג'ואיש סושיאל סטאדיס" (Jewish Social Studies) ונכתב לבקשתו של אחד מעורכי כתב העת, ההיסטוריון סאלו בארון. ארנדט, שלימדה באותה שנה קורס על פרשת דרייפוס בברוקלין קולג', שם עבדה במשרה חלקית, פירסמה כמה מאמרי דעות לעיתון היהודי בשפה הגרמנית, "אאופבאו" (Aufbau), שיצא לאור בניו יורק. ואולם, המאמר על דרייפוס הוא המאמר המחקרי הראשון שלה, שמתפרסם באנגלית בארה"ב, והגיבור היהודי המרכזי בו הוא לא דרייפוס, אלא לזאר.¹¹

גם בסוף מאמר זה, בדומה לסיום "אנטישמיות", ארנדט מתייחסת ללזאר, גם בפסקה האחרונה וגם בהערת השוליים האחרונה: "הרצל", כתבה, "בתמיכתה של יהדות גרמניה ואוסטריה הצליח היכן שלזאר נכשל. אכן, כה מוחלט היה כישלוננו, בשעה שיהודים בני זמנו התעלמו ממנו בדממה, ואילו אנו קיבלנו אותו בחזרה בעזרת סופרים קתולים [הכוונה לשארל פגי, ע.ע.]. הם ידעו טוב יותר מאתנו שלזאר היה פטריוט יהודי גדול וסופר גדול".¹²

¹⁰ משה צימרמן, "חנה ארנדט – ה'פוסט-ציונית' המוקדמת, מתוך: סטיבן אשהיים (עורך), *חנה ארנדט בירושלים*, ירושלים: הוצאת מאגנס, 2007), עמ' 203. ראו גם מאמרו של אמנון רז-קרקוצקין בקובץ זה, "דו-לאומיות וזהות יהודית: חנה ארנדט ושאלת ארץ ישראל", עמ' 185-201.

¹¹ בשעה שארנדט מהללת את לזאר היא מתארת את דרייפוס כ"מגיען רב זכויות, שהתפאר שוב ושוב באוזני עמיתיו על עושרה של משפחתו, שאותו בזבוז על נשים" (עמ' 197). לדבריה (עמ' 202) "הגיבור האמיתי של הפרשה הוא לא דרייפוס, אלא קלמנסו, והיא לא התחילה במעצר של קצין יהודי, אלא בשערוריית פנמה". ראו גם:

Michael R. Marrus, "Hannah Arendt and the Dreyfus Affair", *New German Critique* 66 (1995): 157.

¹² Hannah Arendt, "From The Dreyfus Affair to France Today", *Jewish Social Studies* 4 (1942): 240.

בהערת השוליים בעמוד זה כותבת ארנדט: "מה שהכי עצוב בסיפור העצוב הזה היא העובדה, שהצביע עליה פגי, שהאדם היחיד שהעריך את גדולתו של לזאר ואהבתו את היהודים, אף על פי שהוא ראה בו אויב, היה אדואר דרימון".

כעבור פחות מעשור, ישמש מאמר זה, בשינויי נוסח קלים אך משמעותיים, טיוטה לתת-הפרק המסכם של "אנטישמיות" במקורות הטוטליטריות (עמ' 206-162 במהדורה בעברית), שמוקדש לאנטישמיות בצרפת. ואולם, ארנדט לא התחילה מהסוף. למחקרה על האנטישמיות בצרפת קדם מחקר על האנטישמיות בגרמניה, שמורכב למעשה משני חלקים, שנשזרו ביניהם במקורות הטוטליטריות: (1) הביוגרפיה שכתבה ארנדט על רחל פרנהאגן, שריד לכתביה מימי רפובליקת ויימאר והגלות בצרפת ו-(2) רשימותיה על הנאורות והאנטישמיות בגרמניה, שהחשובה שבהן היא המסה "אנטישמיות", שנכתבה ככל הנראה בשנים 1938-1939 בצרפת, רגע לפני שארנדט תישלח למחנה המעצר גירס ותימלט לארה"ב דרך ליסבון.

המאמר על האנטישמיות בגרמניה, הביוגרפיה על פרנהאגן ומאמרה על פרשת דרייפוס והאנטישמיות בצרפת מרכיבים יחדיו את הפרק הראשון של *מקורות הטוטליטריות*. הגותו של לזאר היא הדבק, שבעזרתו מחברת ארנדט בין שלושת החלקים הללו. היא מעניקה לארנדט אוצר מלים פוליטי, שהופך את הטיוטות למסה קוהרנטית אחת.

כתב היד "אנטישמיות" לא פורסם בימי חייה של ארנדט ויצא לאור רק עם הפרסום המחודש של כתביה היהודיים ב-2007. הוא אינו מתמקד באנטישמיות בצרפת או במדינות אחרות באירופה מלבד גרמניה. הוא לא מתמקד במצבם של היהודים בעת העתיקה ולא מתמקד במצבם של היהודים במאה ה-20. הוא עוסק אך ורק בשנאת היהודים בגרמניה בעידן הנאורות והרומנטיקה הגרמנית, כתמונת המצב ההיסטורית של התקופה, שממנה אפשר להבין את מקומם של פרנהאגן והסלונים בברלין. קדמו לו כמה מאמרים קצרים שארנדט כתבה גם בגרמניה וגם בצרפת על הנאורות, היהודים והציונות, אולם לצד הביוגרפיה על פרנהאגן והדוקטורט על אוגוסטינוס, זהו הטקסט הארוך והמעמיק ביותר שכתבה ארנדט בשנות חייה באירופה. זהו הטקסט המקיף ביותר שכתבה בגלות בצרפת ועד כה לא נכתב עליו כמעט דבר.¹³

בעוד ש"אנטישמיות" הוא מחקר תיאורטי ויבשושי, הביוגרפיה של פרנהאגן שונה מאוד בצורה ובתוכן. היא אישית ורגשנית, בשעה שארנדט צוללת לתוך אוקיינוס חייה הסוערים של אשת הסלון היהודייה. בעוד ש"אנטישמיות" הוא המשך ישיר לביוגרפיה על פרנהאגן ומשלים אותה, הביוגרפיה היא המשך ישיר לעבודת הדוקטורט של ארנדט על אוגוסטינוס, שנכתבה בהשפעה אקזיסטנציאלית מובהקת. ארנדט מתמקדת באהבות ובמשברים אנושיים בימי הרומנטיקה ובניסיונותיה הטראגיים והכושלים של רחל לברוח מיהודיותה, מאה שנה

¹³ ג'רום קוהן מציג את המאמר במבוא לכתביה היהודיים של ארנדט, אולם מחקר מקיף על אודותיו טרם פורסם. ראו: Jerome Kohn, "Preface", in: Jerome Kohn and Ron H. Feldman (eds.), *Hannah Arendt: The Jewish Writings*, (New York: Schocken Books, 2007), p. xix-xxii.

לפני ש"הניסיון של יהודי גרמניה להתבולל יפשוט את הרגל לחלוטין".¹⁴ "את הופכת את 'הקיום היהודי' לאובייקט מבחינה אקזיסטנציאלית", כתב לה יאספרס ב-1930, "ובכך ייתכן שאת כורתת את שורשיה של החשיבה האקזיסטנציאלית. התפישה של חזרה לעצמי אינה יכולה להילקח ברצינות אם היא מעוגנת בגורל העם היהודי במקום להיות נטועה בעצמה. מבחינה פילוסופית, הניגוד החריף בין ריחוף חופשי ובין עיגון בשורשים נראה לי רעוע ביותר".¹⁵ 22 שנים לאחר מכן יכתוב לה יאספרס, שהבין את נבכי נפשה ומניעה של ארנדט: "אני חש שיחסך אל רחל חסר אהבה. רק בדפים בודדים מתברר עומק נשמתה... מספרך אפשר לקבל את הרושם שיהודי לא יכול לחיות חיים שלמים".¹⁶

מושג מרכזי, שארנדט מאמצת לכתביה על האנטישמיות בשנות ה-30 וה-40 ועליו נכתב בהרחבה בספרות המחקרית, הוא "נידוי" (pariahdom), שמאפיין את מצבם של היהודים באירופה.¹⁷ היא מחלצת אותו משני מקורות: תחילה ממקס ובר, ולאחר מכן מלזאר. היא מתייחסת ל"מנודה" של ובר לפחות פעמיים: במאמר "היהודי כמנודה" (1944) ארנדט מייחסת את מושג המנודה ישירות לובר. "העובדה שמעמדם של היהודים באירופה היה לא רק זה של עם מדוכא, אלא גם מעמד של "עם מנודה", כפי שמכנה זאת מקס ובר, היתה ידועה לכל מי שלמד מניסיונו המעשי עד כמה עמום היה החופש שהקנתה האמנציפציה ועד כמה בוגדנית היתה הבטחת השוויון שהתגלמה בהתבוללות", כתבה.¹⁸

ואולם, אין זו הפעם הראשונה שהיא מתייחסת בהקשר זה לובר. גם במסה "אנטישמיות" מפנה ארנדט פעמיים אל ובר, בשעה שתיארה כיצד האנטישמיות המודרנית הגדירה מחדש את היהודים כקאסטה וכמנודים. בהפניה הראשונה נעזרת ארנדט בציטוט, שלקוח מספרו *היסטוריה של הכלכלה* (Wirtschaftsgeschichte): "היהודים", כתבה, "שחיו חיי אי-ודאות והיו תלויים ב'מקורות הכנסה לא חוקיים ולא רציונליים [במעמדם] כספרי מלחמה,

¹⁴ Hannah Arendt, "Original Assimilation: An Epilogue to the One Hundredth Anniversary of Rahel Varnhagen's Death", in: Jerome Kohn and Ron H. Feldman (eds.), *Hannah Arendt: The Jewish Writings*, (New York: Schocken Books, 2007 [1933]), p. 22.

¹⁵ Hannah Arendt and Karl Jaspers, *Correspondence: 1926-1969*, (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich Publishers, 1992), p. 10.

¹⁶ Hannah Arendt and Karl Jaspers, *Correspondence: 1926-1969*, (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich Publishers, 1992), p. 193, 194.

¹⁷ ראו למשל:

Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt and the Jewish Question*, (Cambridge: MIT Press, 1996), p. 14-46. Dagmar Barnouw, *Visible Spaces: Hannah Arendt and the German-Jewish Experience*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1990, p. 30-71. Ron Feldman, "Introduction", in: Jerome Kohn and Ron H. Feldman (eds.), *Hannah Arendt: The Jewish Writings*, (New York: Schocken Books, 2007), p. xli-lxxvi.

¹⁸ חנה ארנדט, "היהודי כמנודה: מסורת סמויה", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 172.

גובי מסים, שכירים ופקידים, שקיבלו את שכרם בדמות שיעור מסוים מן הסכומים שגבו וכו" (מקס ובר), היו למנודי הקפיטליזם האירופי המתפתח.¹⁹

ההפניה השנייה, שמופיעה בהערת שוליים, לקוחה מספרו *סוציולוגיה של הדת* (Religionssoziologie), שם מבחין ובר בין קפיטליזם יהודי, שאותו הוא מגדיר "קפיטליזם ספקולטיבי מנודה" לקפיטליזם פורטיני.²⁰ כך, כבר בסוף שנות ה-30, רגע לפני בריחתה מאירופה, הופך "המנודה" למרכיב מרכזי בהגותה, והמסה "אנטישמיות", שנכתבה בגלות בצרפת, מתגלה כחיבור משמעותי ביותר להבנת התגבשות *מקורות הטוטליטריות*, השופך אור על שורשיו הרעיוניים.

לזאר אינו מוזכר בכתב היד של "אנטישמיות", שנחתך מיד לאחר שארנדט כותבת שבכוונתה לעסוק בפרק הבא בהתפתחות הכלכלה היהודית. גם האנטישמיות בצרפת בקושי מוזכרת בה. איננו יודעים מה עלה בגורלם של הפרקים הבאים, אם אכן נכתבו, ואיננו יודעים אם בשלב זה ארנדט התוודעה לכתביו והגותו של לזאר. גם ההבחנה הברורה בין "מנודה" ל"מגיען", שהופכת למרכיב משמעותי ביותר ב*מקורות הטוטליטריות*, עדיין אינה מפותחת במסה זו, אם כי יש התייחסות בכמה מקומות ליהודים המגיענים והמתעשרים החדשים.²¹ אליזבת ינג-ברוהל, מחברת הביורגריה על ארנדט, *בשל האהבה לעולם*, טוענת בספרה שארנדט למדה על ההבחנה הזו מבלומפלד והגותו הפוסט-אסימילטורית, אולם מציינת שמקורה של ההבחנה הוא בהגותו של לזאר.²² מקריאת המסה "אנטישמיות" קשה לדעת אם ללזאר היה בה מקום.

בנוסף, כמעט כל המקורות שבהן ארנדט נעזרת במסה "אנטישמיות" כתובים בשפה הגרמנית. בכמה מקומות היא מפנה לכתבים בצרפתית, אולם לא לכתביו של לזאר.²³ היא נסמכת על ספרי היסטוריה כמו *דברי ימי עולם* של שמעון דובנוב או *היהדות והולדת הקפיטליזם המודרני* של ורנר זומברט. ארנדט נעזרת בנתונים מספריו של

¹⁹ Hannah Arendt, "Antisemitism", in: Jerome Kohn and Ron H. Feldman (eds.), *Hannah Arendt: The Jewish Writings*, (New York: Schocken Books, 2007), p. 74.

²⁰ חנה ארנדט, "אנטישמיות", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 108, 109. ספרה של טויה פרויקו, *אחריותו של המנודה*, שפורסם עשור לפני פרסום המסה "אנטישמיות" בכתבים היהודיים, הוא החיבור המקיף ביותר על הקשר בין לזאר לארנדט. פרויקו עוסקת בהשפעה של לזאר על המושגים של "פעולה" ו"שיפוט" בפילוסופיה הפוליטית של ארנדט וחוקרת את מקורות מושג הנידוי, שבו משתמשת ארנדט. לדיון שם במושג היהודי המנודה, ראו: Tuija Parvikko, *The Responsibility of the Pariah* (Jyväskylä: SoPhi, 1996), p. 37-44.

²¹ חנה ארנדט, "אנטישמיות", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 124, 140, 143, 152, 153.

²² Elizabeth Young-Bruhl, *Hannah Arendt – For Love of the World*, (New Haven: Yale University Press, 1982), p. 121-122.
²³ ארנדט מפנה (עמ' 88) למאמר בצרפתית של הסופר נתן ביסטריצקי (אגמון), שעבד בקרן הקיימת לישראל ופרסם מאמר ב-1937 בשם "הציונות בארצות הגולה", לקונטרס של מיראבו "על משה מנדלסון ועל הרפורמה הפוליטית של היהודים" (עמ' 93) ולספרו של ר' לוינסון *רווחי המלחמה*, שיצא לאור בצרפתית ב-1935 (עמ' 105).

טבור, גיליון מספר 7, 2016. עדי ערמון, "המקורות של המקורות": אנטישמיות, ארנדט והשפעתו של ברנאר לזאר

האחרון, אולם מכנה את מחקרו "דמגוגי וכוזב" וטוענת ש"ההיסטוריה הכוזבת של זומברט, המספרת כיצד עלה הקפיטליזם הרשע מן ההון המרושע של ההלוואות היהודיות בריבית קצוצה, הופרכה מדעית זה כבר".²⁴

ההבחנה בין "מנודה" למגיען" באה לידי ביטוי בסוף שנות ה-30 בפרק הלפני אחרון של "הביוגרפיה האוטוביוגרפית" כדברי ינג-ברוהל, שכתבה ארנדט על פרנהאגן.²⁵ ארנדט השלימה את כתיבת הספר, שעליו החלה לעבוד בשנות ה-20, רק ב-1938 בצרפת, וסופו שונה בשפה ובתוכן מתחילתו. עד אותו פרק האזכורים של ה"מנודה" או ה"מגיען" מעטים.²⁶ השוואה ביניהם נעשית רק בפרק שנושא את הכותרת "בין מנודה למגיען", שתופיע גם בפרק הראשון של *מקורות הטוטליטריות* בתת-הפרק "היהודים והחברה" (עמ' 119-134 במהדורה העברית). ב-1952, כשיאספרס שאל אותה על ההבדלים הללו, השיבה:

I wrote the end of the book very irritably in the summer of 1938, because [Heinrich] Blücher and [Walter] Benjamin would not leave me in peace until I did. It is written throughout in terms of the Zionist critique of assimilation which I accepted then and which I have not until this day modified very much... I had been as a young woman truly naïve; I found the so-called "Jewish Question" quite boring. Kurt Blumenfeld opened my eyes to the matter.²⁷

ה"פרונו" (parvenu), המגיען, הוא מנודה (pariah), מוקצה, שסולק מההיסטוריה ומנסה להיכנס אליה בכל דרך אפשרית. הוא רוצה לשפר את מעמדו בחברה שהוקיעה אותו, לזכות בהכרה ולטפס בסולם הדרגות או המעמדות החברתי. היהודים בעידן המודרני היו מנודים, כתבה ארנדט, ו"אם רצו להיות חלק מהחברה היה עליהם להיות מגיענים באופן מובהק".²⁸ בביוגרפיה שבראה ארנדט, פרנהאגן מתוארת רוב חייה כפרונו, שפרחה בבועת הסלון בברלין עד שהיא התנפצה וננטשה. "בדומה למגיענים אחרים", כתבה ארנדט "רחל מעולם לא חלמה לשינוי יסודי של תנאים גרועים, אלא על שיפור מצבה האישי".²⁹

ואולם, בפרקים האחרונים בביוגרפיה מדגישה ארנדט תהליך מסוים של התפכחות בחייה וחרטה.³⁰ פרנהאגן נעשית בזקנתה מודעת יותר ויותר לכך שלא ניתן שלא לחמוק מהיהודיות. "כיהודייה" כתבה ארנדט, "רחל תמיד

²⁴ חנה ארנדט, "אנטישמיות", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 116, 117. היא מדגימה כיצד בעיניה התיאוריה של זומברט הופרכה וטוענת (עמ' 117): "בעיניו של פרופסור גרמני, אם הוא אנטישמי, נחשבות שלוש מאות השנים המפרידים בין משפחות פוגר לרוטשילדים כיום אחד בלבד".

²⁵ Elizabeth Young-Bruehl, *Hannah Arendt – For Love of the World*, (New Haven: Yale University Press, 1982), p. 38.

²⁶ ראו:

Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*, (London: Leo Baeck Institute, 1957), p. 103, 106, 134, 147.

²⁷ Hannah Arendt and Karl Jaspers, *Correspondence: 1926-1969*, (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich Publishers, 1992), p.

²⁸ Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*, (London: Leo Baeck Institute, 1957), p. 163.

²⁹ Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*, (London: Leo Baeck Institute, 1957), p. 164.

³⁰ בתחילת הפרק הראשון (עמ' 1) חוזרת ארנדט על דברים, שייטכן שאמרה פרנהאגן על ערש דווי: "הדבר שכל חיי נראה לי כבושה הגדולה ביותר, ושהיה מקור הכאב וביש המזל של חיי – זה שנולדתי יהודייה – על דבר זה לא הייתי מוותרת עכשיו בשום צורה

עמדה בחוץ, היתה מנודה, וגילתה לבסוף, בצער ובחוסר רצון, שהכניסה לחברה היתה אפשרית רק במחיר של שקר, בשקר כללי הרבה יותר מאשר צביעות. היא גילתה שהמגיען, ורק המגיען, חייב להקריב כל דחף טבעי, להסתיר כל אמת, לבזות את האהבה, לא רק לדכא כל תשוקה, אלא גרוע מכך, להמיר אותה לאמצעי בשביל טיפוס בסולם הדרגות החברתי³¹. הפרק האחרון בביוגרפיה נושא את השם "לא ניתן לברוח מהיהודיות". במקורות הטוטליטריות משפט זה יהפוך למוטיב מרכזי בתיאור מצב היהודים, שלדבריה "היו יכולים להימלט מיהדותם אל המרת הדת; מן היהודיות לא היה מפלט"³².

הן ההבחנה בין מנודה למגיען והן תיאור התהליך, שבו מבינה פרנהאגן כי היא מנודה, מלמדים כי ארנדט אימצה לחלוטין את הביקורת הציונית של ההתבוללות, וכי בסוף שנות ה-30 ארנדט משנה את כתיבתה מימי רפובליקת ויימאר ומדגישה יותר ויותר את היהודי כמנודה. כך, 1938, השנה שבה השלימה ארנדט את הביוגרפיה וכתבה ככל הנראה את המסה "אנטישמיות", מתגלה כמשמעותית ביותר בביוגרפיה האינטלקטואלית שלה, כפרק הזמן שבו מתגבשת למעשה הטיטה הראשונה של מקורות הטוטליטריות.

לזאר אינו מוזכר גם בביוגרפיה של פרנהאגן, וכמו במסה "אנטישמיות" קשה לדעת עד כמה הושפעה ארנדט באותה תקופה מהגותו או מכתביו. ואולם, תוך פחות מארבע שנים, שבהן הספיקה ארנדט להתחתן בשנית, להישלח למחנה מעצר, להימלט ממנו, לברוח לארה"ב ולהתמקם בעיר המקלט, ניו יורק, מקבל לזאר תפקיד מרכזי בדיון במושג הנידוי ותפקיד ראשי בדיון במושג "המנודה מבחירה". לזאר יוצא מארון הספרים של ארנדט רק בארה"ב, אבל מכתביה בשנותיה האחרונות באירופה נראה שהוא השפיע עליה כבר שם והיגר עמה אל העולם החדש. פרנהאגן המגיענית הפכה ברגע האחרון ל"מנודה מודעת". לזאר, שעוד האמין ב-1894 בספרו *אנטישמיות: סיבותיה והשתלשלות התפתחותה* כי ההתבוללות היא פתרון לאנטישמיות, שינה את דעותיו מן הקצה אל הקצה בעקבות פרשת דרייפוס והספיק להיות "מנודה מודע" שנים לפני מותו.

מפרשת דרייפוס לערימת האפר של איוב: חנה ארנדט בין גרמניה, צרפת וארה"ב

ב-1942 מתפרסם כאמור מאמרה של ארנדט על פרשת דרייפוס, שבו היא מציגה לראשונה את ברנאר לזאר. ב-1948 מתפרסם באנגלית הספרון *ערימת האפר של איוב*, אוסף של מאמרים ואפוריזמים מאת לזאר, שאותם אספה וערכה ארנדט בשנות עבודתה בהוצאת שוקן. בשנים אלו לזאר כיכב או הוזכר ברבים מהמאמרים שכתבה

שהיא". הפרקים הראשונים נכתבו עוד בגרמניה, אולם ייתכן שציטוט מבואי זה, שמדגיש פיקחון והלקאה עצמית, ובכך שונה מהתיאור בהמשך הספר, שוכתב ונערך בשלב מאוחר יותר.

³¹ Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess*, (London: Leo Baeck Institute, 1957), p. 169-170.

³² חנה ארנדט, *יסודות הטוטליטריות*, (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010), עמ' 160.

ארנדט על הפוליטיקה היהודית, בהם "אנו הפליטים" (1943), "היהודי כמנודה: מסורת סמויה" (1944), "הציונות – בחינה מחדש" (1944), "לקח ההיסטוריה" (1946), "מדינת היהודים: מקץ חמישים שנים, לאן הובילה המדיניות של הרצל" (1948).

בשעה שהמסה "אנטישמיות" והביוגרפיה של פרהאגן התמקדו בהיסטוריה גרמנית ובאנטישמיות בגרמניה, המאמר על דרייפוס חורג מגבולות מולדתה של ארנדט ומגיע אל מחוזות אחרים. ארה"ב, שהצטרפה כמה חודשים קודם לכן למלחמת העולם השנייה בעקבות המתקפה היפנית על פרל הארבור, היא הזירה שבה מתפרסם המאמר. אף על פי שבשנים הראשונות שם חיה ארנדט ללא מעמד וללא עבודה קבועה, היא לראשונה זה שנים לא נרדפה. הכתיבה על פרשת דרייפוס, האנטישמיות ולזאר נעשית ממקום בטוח ויציב, שהפך בהמשך לביתה.³³

בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, ארנדט כמעט שאינה כותבת על האנטישמיות בגרמניה, אלא על זו שבצרפת, שהאנטישמיות בה הופכת לנושא המאמר. עם זאת, ארנדט בוחנת את פרשת דרייפוס לאור המשטר הנאצי והאנטישמיות בגרמניה. כך למשל, בהתייחסותה אל חשיבות שוויון החוק במאה ה-19 היא מציינת "שהעוול שנעשה לקצין יהודי בצרפת הצליח לעורר תגובה תקיפה ומאוחדת של העולם יותר מאשר כל הרדיפות של היהודים בגרמניה דור אחד לאחר מכן".³⁴ כך, בשונה מחקר ההיסטוריה של האנטישמיות במדינה אחת, ארנדט משווה בין מדינות ובין תקופות שונות ומגיעה לתובנות תיאורטיות כוללניות.

במאמר על פרשת דרייפוס מפנה ארנדט לכמה מכתביו של לזאר ולחיבורים על אודותיו ומצטטת מתוכם: מאמרו, "נגד האנטישמיות: היסטוריה של פולמוס" (1896), ספרו, *האנטישמיות: סיבותיה והשתלשלות התפתחותה* (1894), ספרו, *ערימת האפר של איוב* (1928), מאמרו, "לאומיות יהודית" (1898), מאמרו, "לאומיות ואמנציפציה יהודית" (רשימה שפורסמה בכתב העת "לאקו ציוניסט" ב-1901), מאמרו על יהודי רומניה (1902), ספרו של ברוך הגני על לזאר, שהיה המחקר החשוב הראשון עליו (1919) ודיוקנו של לזאר, כפי ששרטט באהדה שארל פגי במאמר המפורסם "נעוריו" (1910). מכאן אפשר ללמוד שבתקופה שקדמה לפרסום המאמר, שהחלה כנראה בצרפת והסתיימה בארה"ב, ארנדט צמודה ללזאר. היא מתעניינת יותר ויותר בו ובכתביו ומאמצת כמה מרעיונותיו להגותה המתפתחת, שהופכת עם השנים מהיסטורית באופייה לפילוסופית ופוליטית.

³³ Richard H. King, *Arendt and America* (Chicago: Chicago University Press, 2015), p. 5.

³⁴ Hannah Arendt, "From The Dreyfus Affair to France Today", *Jewish Social Studies* 4 (1942): 197.

במקום אחר במאמר (עמ' 200) כותבת ארנדט ש"צרפת אולי נכנעה בזמן לטרטן של המאה ה-19, אולם הרעות שבישרה מאה זו פרצו בגרמניה. התעמלה של היטלר דיברה בשפה מוכרת ולא נשכחת".

יותר מכל, הופך לזאר למקור האינטלקטואלי המרכזי, שמסייע לארנדט בו זמנית לבקר את האנטישמיות ואת ההתבוללות מנקודת מבטה של הציונות ולבקר את הציונות מתוך התנגדות לכינונה של מדינת לאום. בסוף מאמרה על פרשת דרייפוס משווה ארנדט בין לזאר להרצל, שהבינו היטב את המשמעויות הפוליטיות של המשפט, את החשיבות של הפוליטיקה ליהודים ואת הצורך בפתרון פוליטי לבעיית האנטישמיות.³⁵ ואולם, לאחר תיאור הרעיונות שמשותפים לשניהם היא עוברת במהירות לדון בהבדלים ובניגודים ביניהם. בעיניה, הרצל יצר וסימל מסורת ציונית אליטיסטית וריאקציונרית, שמחלקת את העולם בגסות ליהודים ולאנטישמים ובורחת אל מדינת הלאום או אל טריטוריה מרוחקת במקום להתמודד לעומק עם האנטישמיות.³⁶

לעומת זאת, לזאר, שלא התעניין בטריטוריה, התמקד בהעצמה של האזרחים ובחיפוש אחר ידידים פוליטיים, יהודים ולא יהודים, שילחמו ביחד ובסולידריות נגד אנטישמיות ואפליה. השקפתו היתה לאומית-פלורליסטית ולא אוניברסלית או קוסמופוליטית. היהודים הם לאום ומאבקם אינו מופשט. הם לא מותקפים כאזרחים או כבני אדם במדינות שבהן הם חיים, אלא משום שהם יהודים. המטרה המרכזית של היהודים, שבגללה הצטרף לזמן מה אל הציונות, היתה לשחרר את היהודים מהגטו שנכפה עליהם ושכפו עליהם בעצמם. עליהם לקבל אחריות על גורלם ולהכיר בחלקם בהיסטוריה של שנאתם. "הוא הבין", כתבה ארנדט וציטטה מערימת האפר של איוב, "שהמכשול המרכזי שעומד בפני השחרור הוא לא האנטישמיות, אלא הפגיעה בעם של עניים ומקופחים, שחיים מצדקה של אחיהם העשירים, עם שהתקומם רק נגד רדיפות מבחון, אבל לא נגד דיכוי מבפנים".³⁷

בהערת שוליים במאמר מציינת ארנדט לראשונה את מושג "המנודה מבחירה", שעליו תחזור כמה פעמים בשנים הבאות ותתייחס אליו *במקורות הטוטליטריות*.³⁸ שנתיים לאחר מכן, במאמר "היהודי כמנודה: מסורת סמויה"

³⁵ לדיון ביחסה של ארנדט להרצל, ראו:

Ron H. Feldman, "Introduction", in: Jerome Kohn and Ron H. Feldman (eds.), *Hannah Arendt: The Jewish Writings*, (New York: Schocken Books, 2007), p. lii-liii. Ron Feldman, "Introduction", in: Ron H. Feldman (ed.), *Hannah Arendt - The Jew as Pariah*, New York: Grove Press, 1978, p. 28-35.

במאמר אחר מ-1946, שמוקדש לביקורת משנתו של הרצל, ארנדט גם חולקת לו שבחים: "גדולתו המכוננת והנמשכת של הרצל טמונה בשאיפה עצמה לעשות משהו בעניין השאלה היהודית, בשאיפתו לפעול ולפתור את הבעיה במונחים מדיניים". ראו: חנה ארנדט, "מדינת היהודים: מקץ 50 שנים, לאן הובילה המדיניות של הרצל", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 245.

³⁶ Hannah Arendt, "From The Dreyfus Affair to France Today", *Jewish Social Studies* 4 (1942): 238.

³⁷ Hannah Arendt, "From The Dreyfus Affair to France Today", *Jewish Social Studies* 4 (1942): 238-239.

³⁸ ארנדט מפנה לציטוט של לזאר מתוך מאמרו "לאומיות יהודית" מ-1898, שבו הוא כותב:
... but thanks to antisemitism a moral ghetto has nearly been reestablished. No longer are Jews cloistered in the West; no longer are chains stretched at the ends of the streets on which they dwell, but around them has been created a hostile atmosphere, an atmosphere of distrust, of latent hatreds, of unavowed - and thus more powerful - prejudices, a ghetto more terrible than one whence you escape by rebellion or exile. Even when this animosity is dissembled, the intelligent Jew is aware of it, henceforward he feels a resistance, he has the impression of a wall erected between him and those in whose midst he lives. What, at the present moment, can you show the Jew of Eastern Europe, who so keenly desired to attain a position in his Western brothers? You can show him the Jew pariah... out of a wretch sometimes benumbed by

היא תתאר את לזאר כאבטיפוס של המושג "המנודה מבחירה" ותקדיש חלק מרכזי ממנו להבחנה בין המנודה למגיען. לדבריה, "לזאר, הבין שמה שנדרש הוא לעורר את המנודה היהודי להיאבק נגד המגיען היהודי. לא היתה דרך אחרת להצילו מגורלו של זה האחרון – אבדון בלתי נמנע. יתרה מזאת, הוא טען כי שליטת המגיען לא תביא למנודה כל טובה, אלא רק סבל, וכי הוא זה שישלם במקודם או במאוחר את מחירה של השיטה האומללה הזו".³⁹

ארנדט אפילו מזהה בביקורתו של לזאר הבנה מוקדמת של היסודות, שאותם תכנה לימים בשם מקורות או יסודות הטוטליטריות. הוא הבין שאנטישמיות והתפשטות מייצגות תהליכים אפלים ואלים, שמעידים על סכנה אפשרית, שנשקפת לא רק ליהודים, אלא לאנושות כולה:

He knew that antisemitism was neither an isolated nor a universal phenomenon and that the shameful complicity of the Powers in the East-European pogroms had been symptomatic of something far deeper, namely, the threatened collapse of all moral values under the pressure of imperialist politics.⁴⁰

באמריקה קם לתחייה הוגה יהודי-צרפתי אאוטסיידר בידי הוגה יהודייה-גרמנייה אאוטסיידרית. במפלט בארה"ב ובשעה שהלכה והתרחקה מאבותיה הרוחניים, הפך לזאר לדמות נערצת ומשמעותית ביותר בהתפתחות המחשבה הפוליטית של ארנדט, שהסתכלה על אירופה האבודה ועל יהודיה האבודים ומצאה מורה נבוכים בדמותו. היא הזדהתה הן עם הציונות של לזאר והן עם ביקורת הציונות שלו. כתב האשמה שלו, שהופנה כלפי האנטישמים והיהודים במפנה המאה ה-20 הומר לביקורת הציונות וביקורת האנטישמיות של ארנדט בשנות ה-40, שיתרכזו ליצירת הפרק הראשון של *מקורות הטוטליטריות*. לאחר מכן, לזאר ייעלם לחלוטין מכתביה בשעה

his wretchedness, it will make a sensitive being who will doubly feel every pinprick, and whose existence will consequently become a thousand times less tolerable. out of an unconscious pariah it will make a conscious pariah.

ראו:

Bernard Lazare, "Jewish Nationalism", in: Hannah Arendt (ed.), *Job's Dungheap*, New York: Schocken Books, 1948, p. 65-66.

³⁹ חנה ארנדט, "היהודי כמנודה: מסורת סמויה", מתוך: חנה ארנדט, *כתבים יהודיים* (תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 180. במאמר זה ארנדט עוסקת בארבעה טיפוסים של יהודי מנודה: לזאר, היינריך היינה, פרנץ קפקא וצ'רלי צ'פלין, ש"בהשראתו של העם הפחות אהוד מכול בעולם, יצר... את הדמות שהיתה זה כבר לאהודה ביותר בין דמויות הזמן – לא משום שהיה ליצן חצר מודרני, אלא מפני שייצג את תחייתה של תכונה שדומה היה כי נכחדה במהלך מאה השנים של מלחמת המעמדות, כלומר, הקסם המלהיב של האנשים הקטנים" (עמ' 183).

⁴⁰ Hannah Arendt, "From The Dreyfus Affair to France Today", *Jewish Social Studies* 4 (1942): 238.

בפסקה אחרת במאמר (עמ' 202) מציינת ארנדט כמעט את כל היסודות של הטוטליטריות: "הפרלוד לנאציזם נוגן בכל במה אירופית. הרומנטיקה הפוליטית הגרמנית היתה חלק בלתי נפרד ממנו, וכך גם הפן-סלביות, שבו הדוקטרינה בדבר סלקציה גזעית שולבה לראשונה עם אנטישמיות".

טבור, גיליון מספר 7, 2016. עדי ערמון, "המקורות של המקורות": אנטישמיות, ארנדט והשפעתו של ברנאר לזאר

שתהפוך מחוקרת הטוטליטריות לפילוסופית פוליטית. ואולם, הוא לא התאדה מהגותה, אלא נספג בה, והטביע בה את חותמו. חנה ארנדט היא בתו המאמצת של ברנאר לזאר.

ד"ר עדי ערמון הוא עמית פוסט דוקטורט באוניברסיטה העברית: במרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש ריכרד קבנר ובמרכז "דעת המקום" לחקר תרבויות מקום בעולם היהודי בעידן המודרני.